

Ks. Tomasz Zaklukiewicz, *Nieśmiertelność sprawiedliwych. Idea nieśmiertelności sprawiedliwych w Księdze Mądrości* (Bibliotheca Biblica; Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej „Tum” 2017). 320 s. PLN 59.90 (opr. tw.). ISBN 978-83-7454-400-9

KS. MARCIN ZIELIŃSKI

Instytut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
e-mail: donmjz@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9965-2196

Ks. Tomasz Zaklukiewicz, autor monografii, jest kapłanem Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej oraz absolwentem Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego). Pracę doktorską, której wynikiem jest niniejsza publikacja, obronił na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego w 2011 r.

Praca jest podzielona na cztery rozdziały, poprzedzone wykazem skrótów i wstępem. Zakończenie ma charakter szerokiego podsumowania, w którym autor w pięciu punktach przedstawia najistotniejsze wnioski i dokonuje syntezy swoich analiz.

We wprowadzeniu autor prezentuje założenia swojej pracy, ukazując wagę tematu nieśmiertelności w tekstach pozabiblijnych oraz starotestamentalnych. Wskazuje na Księgę Mądrości jako tę, która najwięcej uwagi poświęca nieśmiertelności i będzie przedmiotem jego szczególnego zainteresowania. Prezentowane *status quaestionis* przywołuje istotne opracowania w języku polskim oraz w literaturze obcojęzycznej na ten temat, które nie mają jednak charakteru opracowań wyczerpujących. Autor, stosując metodę historyczno-krytyczną, pragnie wypełnić tę lukę i szczegółowo przebadć ten problem.

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym „Wprowadzenie historyczno-krytyczne”, autor zajmuje się kwestiami związanymi z historyczną sytuacją Żydów w diasporze aleksandryjskiej oraz zagadnieniami literacko redakcyjnymi Księgi Mądrości. Przedstawia pokrótce historię diasporę aleksandryjskiej, jej relacji z poszczególnymi władcami tego rejonu, kwestie praktyk religijnych oraz wpływu kultury hellenistycznej na aleksandryjskich Żydów. Ukazuje kontekst Aleksandrii przełomu tysiącleci, która będąc tygłem kulturowym, była środowiskiem życia i pracy dla wielkich postaci świata starożytnej nauki, literatury i szeroko rozumianej wiedzy, powiązanej ze słynną Biblioteką Aleksandryjską. Dużo uwagi poświęca kwestii hellenizacji żydów, która miała charakter powolnego procesu,

ale czasami była związana również z presją środowiska oraz prześladowaniami, szczególnie w czasach Antiocha Epifanesa. W drugiej części pierwszego rozdziału autor omawia kwestie powiązane z zagadnieniami literacko-redakcyjnymi Księgi Mądrości. Po krótkim omówieniu kwestii tytułu, autorstwa oraz adresatów odnosi się do zagadnienia miejsca i czasu redakcji oraz języka i struktury księgi. Autor ogranicza się do prezentacji poglądów różnych autorów, opowiadając się za stwierdzeniami wyważonymi i generalnie przyjmowanymi przez egzegetów. W przypadku struktury opowiada się za tą proponowaną przez D. Doré, choć kwestia przynależności rozdziału 10. do trzeciej części księgi jest dzisiaj coraz częściej podważana i kilku autorów opowiada się za przyporządkowaniem rozdziału 10. do drugiej części księgi, aby podkreślić jedność tematyczną oraz literacką trzeciej części (11-19). W ostatniej partii 1. rozdziału autor przedstawia treść Księgi Mądrości, charakteryzując pokrótce poszczególne części i ich przesłanie. Omawiana jest wreszcie kwestia kanoniczności Księgi Mądrości, jej używania przez ojców Kościoła oraz odniesienia do niej w Magisterium Kościoła.

W drugim rozdziale, zatytułowanym „Główne zagadnienia eschatologiczne w kulturach starożytnego Bliskiego Wschodu i Grecji”, autor analizuje kwestię śmierci i jej rozumienia oraz problem duszy, jej postrzegania w tekstach greckich oraz odpowiedników w Starym Testamencie. Problem życia po śmierci jest analizowany na podstawie świadectw dostępnych w kulturach, które mogły oddziaływać na myśl teologiczną Izraela. Autor pokrótce opisuje kwestię życia po śmierci w kulturze kananejskiej, egipskiej, mezopotamskiej oraz wierzenia przyjmowane w Persji (zaratustrianizm) oraz Grecji. Następnie omawia problem śmierci w Starym Testamencie, analizując jej naturę, powody (śmierć rozumiana jako kara za grzechy) oraz rodzaje śmierci. Ukazuje stosunek żyjących do zmarłych przejawiający się w rytuałach pogrzebowych, porusza kwestę Szeolu i sposobu jego rozumienia. W ostatniej części zajmuje się terminem $\psi\upsilon\chi\eta$ najpierw w starożytnej Grecji (począwszy od Homera, a skończywszy na stoikach i Plutarchu), a następnie w Starym Testamencie, który używając innej terminologii, starał się ukazywać fenomen życia ludzkiego i jego nośników. Całość kończy się podsumowaniem, w którym ukazuje się istotne różnice w rozumieniu człowieka i jego duszy między Starym Testamentem oraz myślą grecką.

Trzeci rozdział poświęcony jest tematyce zmartwychwstania w Starym Testamencie. Autor analizuje teksty, które zapowiadają ideę zmartwychwstania w Starym Testamencie. Na pojawiające się pragnienie przedłużenia ludzkiego życia odpowiedzią stają się teksty starotestamentalne z późniejszego okresu, w których pojawia się idea zmartwychwstania, najpierw w kontekście narodowym, a potem także indywidualnym. Analizowane są wybrane teksty z różnych epok, ze szczególnym uwzględnieniem ksiąg późniejszych, zawierających wyraźnie zarysowaną ideę zmartwychwstania sprawiedliwego (Księga Daniela, 2 Księga

Machabejska). Na zakończenie autor w 14 punktach podsumowuje najistotniejsze kwestie dotyczące analizowanego zagadnienia.

Wreszcie ostatni rozdział pracy, zatytułowany „Egzegeza tekstów o nieśmiertelności sprawiedliwych w Księdze Mądrości”, podejmuje kwestie bezpośrednio powiązane z tematem opracowania, a mianowicie ideę nieśmiertelności sprawiedliwych w ostatniej księdze Starego Testamentu. W pierwszej kolejności analizowane są wyrażenia niosące tę ideę oraz teksty, w których to słownictwo występuje. Najpierw autor omawia termin *ἀθανασία* z punktu widzenia znaczeniowego oraz analizuje szczegółowo pięć perykop, w których dane wyrażenie występuje. Odwołuje się do kontekstu starotestamentalnego, ukazując istotę nieśmiertelności, znaczenie cnoty w jej zdobyciu oraz rolę czynnika boskiego (Mądrość, Prawo). Autor tłumaczy wybrane teksty oraz analizuje je egzegetycznie, wydobywając i systematyzując ich przesłanie. Drugim wyrażeniem analizowanym według wyżej przedstawionego schematu jest *ἀφθαρσία*, „niezniszczalność, nieprzemijalność”. Interpretując poszczególne teksty, autor nadaje sekcjom książki precyzyjne i syntetyczne tytuły, które ukazują zawarte w nich teologiczne idee. Wreszcie w 3. podpunkcie omawia teksty, które nie zawierają dwóch wyżej wymienionych terminów, ale mówią o idei nieśmiertelności sprawiedliwego. Przywołane są tu cztery teksty, które przedstawiają nieśmiertelność jako owoc dobrego życia (3,13-15), przedwczesną śmierć jako zdążanie do wieczności (Mdr 4,7.10-11.14.17), sprawiedliwe życie jako przygotowanie do wieczności (Mdr 5,15-16) oraz Boga jako jedynego władcy życia (Mdr 16,13-14). Wybrane teksty są analizowane i układane w całość, która syntetycznie i rzeczowo ukazuje naukę Księgi Mądrości na temat nieśmiertelności. W konkluzji autor reasumuje swoje analizy i zestawia je pokrótce z życiem bezbożnych, które jest swoistą antytezą postępowania sprawiedliwych. Ten kontrast pozwala jeszcze lepiej zrozumieć doniosłość idei nieśmiertelności i jest także charakterystycznym zabiegiem literackim autora natchnionego, który na zasadzie kontrastu zestawia idee przeciwstawne, aby lepiej ukazać kontrast między nimi i zaprosić czytelnika do dokonania wyboru. Procedura ta jest obecna nie tylko w trzeciej części księgi (7 dyptyków), ale także w pierwszej i drugiej części (sprawiedliwy – bezbożny, nieśmiertelność – śmierć, cnota – bezbożność itd.).

W zakończeniu autor pokusił się o zebranie swoich analiz w kilku punktach, które mają charakter tematycznego zestawienia i prezentują w punktach najistotniejsze wnioski wypływające z dokonanych analiz.

Propozycja książkowa ks. Tomasza Zaklukiewicza to bardzo ciekawe opracowanie. Porusza temat istotny i niedostatecznie przeanalizowany (nieśmiertelność) oraz zajmuje się obszarem badawczym (Księga Mądrości), który dopiero w ostatnich 50 latach doczekał się większego zainteresowania ze strony egzegetów, co przełożyło się też na liczbę publikacji na temat tej księgi. Samo

opracowanie jest systematycznie ułożone i logicznie rozwija wątki teologiczne. Autor dużo miejsca poświęca motywom literacko-historycznym, które mają charakter wstępny i nie są ściśle związane z tematem pracy, ale ze względu na typ pracy (doktorat) oraz metodę są istotnym naświetleniem generalnego kontekstu. Zaskakiwać może natomiast temat 3. rozdziału – zmartwychwstanie. We wprowadzeniu autor podkreśla, że zajmuje się tematem nieśmiertelności, gdyż sam temat zmartwychwstania doczekał się wielu opracowań, podczas gdy kwestia nieśmiertelności, także w Księdze Mądrości, pozostawała na marginesie zainteresowań egzegetów. Tematem książki jest nieśmiertelność, co nie jest tożsame z ideą zmartwychwstania i te dwie idee należałoby starannie rozróżniać, choć jest między nimi pokrewieństwo (los człowieka po śmierci). Ponadto, analizując tekst i przypisy, może trochę zaskakiwać brak odniesień do pewnych istotnych opracowań, na przykład Giuseppe Scarpata (w ostatniej sekcji egzegetycznej, która bada teksty z Księgi Mądrości, jest przywołany praktycznie tylko raz), którego komentarz jest pod względem lingwistycznym źródłem wielu ciekawych inspiracji oraz analizą tekstów klasycznych pozwalających lepiej zrozumieć idee teologiczne zawarte w Księdze Mądrości.

Sama propozycja książkowa ks. Tomasza Zaklukiewicza jest warta polecenia, gdyż ma charakter opracowania systematycznego i sumarycznego. Kreśli panoramę idei nieśmiertelności w jej szerokim spektrum kulturowym i stanowi ważny przyczynek do badań na temat Księgi Mądrości na gruncie polskim, które należałoby w tym kierunku rozwijać.